

Ängsvårlöken i Järna

LENNART KARLÉN

I Sörmlandsfloran (Rydberg & Wanntorp 2001) står följande skrivet om ängsvårlöken (*Gagea pratensis*):

"I Sörmland sällsynt - (36 lokaler), men säkert förbisedd eftersom den ofta inte blommar. Ängsvårlöken växer vanligen i parkgrasmattor i städer eller kring herrgårdar, ibland i betesmark. Arten sätter inte frö hos oss utan sprids enbart med smålökar. Ängsvårlöken upptäcktes vid mitten av 1800-talet i Stockholm, Strängnäs och Nyköping, antagligen spridd med trädgårdsprodukter. Arten bildar mängder med smålökar och håller sig envist kvar på lämpliga lokaler. Att den inte återfunnits på somliga av de äldre fyndplatserna beror säkert främst på att den inte söktes vid rätt tidpunkt".

Att detta är en mycket bra beskrivning fick jag erfara när jag ägnade en vårvecka åt att systematiskt leta efter ängsvårlöken i Järna.

Äldre fynd

I första upplagan av Stockholmstraktens växter (Andersson m.fl. 1914) nämns inga fynd från Järnasocknarna men i den andra upplagan (Almquist & Asplund 1937) kan man läsa "Överjärna Övereneby 3 lok (Jhs, Ad, Lm)". Uppgifterna kommer från trädgårdsmästaren Magnus Johnson i Pershagen, assistenten (senare professorn) vid Naturhistoriska Riksmuséet Erik Asplund och f.d. tullförvaltaren A.A. Lindström.

För att få mer exakta lokaluppgifter får vi gå till de belägg som finns i våra offentliga herbarier. De är samlade dels vid "Järna-ån" av Erik Asplund 1929 (S, Ld, SBT) och dels vid Åstugan av A. A. Lindström 1932 (S).

Ekologi

Jag har hittat ängsvårlöken i tre mycket olika biotoper; på öppen jord som ogräs i rabatter, i välansade grasmattor i trädgårdar samt i naturbetesmarker.

Min första bekantskap med ängsvårlöken var som ogräs i en rabatt. Det var i Östergötland i mitt föräldrahem på 1970-talet. Min mamma hade hittat en vårlök bland tippat trädgårdsavfall i en åravin och tagit hem den till trädgården, där den planterades i en häck med vresros. Den spred sig ut i en intilliggande grusplan med singel, där den villigt förökade sig. Eftersom man regelbundet bekämpade ogräset med hacka hjälpte man på så sätt till att sprida de små lökarna. I den här miljön blommade ängsvårlöken flitigt, men eftersom den inte växte tillsammans med våra andra vårlöksarter tänkte jag inte så mycket på just blomningstiden.

Som rabattogräs har jag sedan funnit ängsvårlöken ymnigt på två platser i Södertälje, dels vid Scantias huvudkontor och dels i stadsparken. Dit har den sannolikt kommit med trädgårdsjord i samband med omgrävningar och plantering.

Från Östergötland tog jag med mig några exemplar till min trädgård i Järna och planterade dem i gräsmattan vid vinbärsbuskarna och kunde nu se hur ängsvårlöken uppträdde i den andra av sina biotoper. Här håller den sig fortfarande kvar och förökar sig, men spridningen går mycket långsamt, kanske bara någon cm per år. Den blommar inte heller särskilt ofta utan syns bara som en aning mörkare och mer blågrå fläck i gräsmattans bladverk. I den här miljön är ängsvårlöken mycket svår att hitta om man inte har erfarenheter av arten tidigare.

Eftersom det även finns enstaka exemplar av den vanliga vårlöken och dvärgvårlöken i trädgården lade jag märke till att ängsvårlöken blommar betydligt senare, kanske 1-3 veckor efter de andra. När ängsvårlöken börjar sin blomning i mina trakter har åtminstone den vanliga vårlöken satt frö och är på väg att vissna ned. I gräsmattor är det här en stor nackdel för arten eftersom det är just nu som gräsklipparen kommer fram för första gången i våra parker och villaträdgårdar.

Hur ängsvårlöken uppträder i den tredje biotopen, naturbetesmarkerna, upptäckte jag först våren 2002. Jag skulle leda en utflykt med hembygdsföreningen i Järna. Eftersom våren var extra långt kommen och vårbruket avslutat redan omkring den 20 april, blev jag tvungen att rekognosera för att se om det fanns kvar något av vårfloran? Jag vistades kring Ytterjärna kyrka och hamnade i en liten betesmark i slutningen mellan kyrkan och Säby ladugård. Där fanns en tydlig fuktighetsgradient mellan frisk gräsmark och torr hållmark (med bland annat den vilda gräslöken) och i den slutningen fanns alla tre vårlöksarterna. Längst ner i den friska gräsmarken var den vanliga vår-

löken i frö och nedvissnad, längst upp på hållmarken var dvärgvårlöken nästan överblommad i de små fuktsvackorna och däremellan hade ängsvårlöken just slagit ut sina första blommor! Och den växte ganska torrt, ända upp i kanten av hållmarken.

Sporrad av den här upptäckten kände jag mig tvungen att kartlägga ängsvårlökens utbredning i trakten kring Järna. Tack vare några stora gårdar med ekologiskt jordbruk och mjölkkor finns det fortfarande några små men välbäddade naturbetesmarkar kvar på Järnaslätten. Det var dem jag besökte och ängsvårlöken visade sig finnas i de flesta av dem. Den växte överallt ganska torrt i en torrbacksflora nära hållmarker och alltid på mark som inte bar spår av plöjning.

Fyndplatser i Ytterjärna

1. Nibble, 350 m S om ladugården (10I0a 0241). En större åkerholme, tidvis betad, sparsam förekomst.

2. Nibble, 200 m S om ladugården (10I0a 0342). En mindre åkerholme, tidvis betad, rikligt.

3. Nibble, omedelbart O om ladugården mot landsvägen (10I0a 0643). Små betade områden kring berg i dagen. Riklig förekomst.

4. Yttereneby, 100 m V om ladugården (09I9a 4533). En 15 m hög kulle med fornlämningar, gles medelålders lövskog av främst asp, och på toppen berg i dagen. Hela kullen ingår i en större betesmark. Arten växer här i torr gräsmark tämligen rikligt på kullens syd- och sydvästsidor.

5. Säby, Sinaibacken (10I0a 1434). Kreatursgödsblad, välbetad naturbetesmark med berg i dagen. Arten funnen redan 1992, växte nu ymnigt tillsammans med vårlök och dvärgvårlök.

6. Säby, 150 m SO om huvudbyggnaden (10I0a 1540). Östra delen av en större kulturbetesmark ned mot havet med örtrika och oplöjda partier runt berghällar. Här växer arten rikligt tillsammans med vårlök och dvärgvårlök.

7. Säby, mellan ladugården och Ytterjärna kyrka (10I0a1738). Brant sluttande, liten naturbetesmark med lövträd. Rikligt med vårlökar, bland annat ängsvårlök.

Fyndplatser i Överjärna

8. Ullängen, 350 m SV om bostadshuset = 150 m N om Åstugan (10I0a 3121). Vålövad naturbetesmark med torrare partier runt berghällar. Gles, spridd förekomst. Det är den här lokalen som ett av de gamla beläggen kommer ifrån. På den tiden var betesmarken större och gick ända fram till Åstugan, men idag går den nya landsvägen där.

9. Tuna 100 m O om huvudbyggnaden (10I0a 3419). En liten, ogödslad naturbetesmark vid en bergfot. Här hittades arten 1992. Den fanns ännu kvar men blommade ej.

10. Tuna, 250 m V om huvudbyggnaden, Tuna backar (10I0a 3515). Ogödslad, välbetad naturbetesmark med fornlämningar och berg i dagen. Individrikt men ej blommande bestånd i sydvästra delen. Här såg jag den första gången 1992.

11. Tuna, 150 m NO om huvudbyggnaden (10I0a 3519). Tidvis betade, trädlösa små åkerholmar vid "Tuna gamla tomt". Arten finns fåtaligt på de flesta av dem.

12. Ene, Tavesta gamla tomt (10I0a 2914). Torr ogödslad, betad naturbetesmark, som delvis är igenväxande med slån och nypon. Fåtaliga fläckar med ängsvårlök finns nära husgrunderna. Vårlök och dvärgvårlök finns rikligt.

13. Skåve gård, trädgården (10I0a 2021). Enstaka ex i gräsmattor tillsammans med vårlök och dvärgvårlök.

14. Skåve, 200-600 m SO om huvudbyggnaden (10I0a 1823). Långsträckt, ogödslad, ännu hävdad naturbetesmark kring bergiga åkerholmar med barrskog. Spridda bestånd i den nordvästra delen närmast Skåve.

15. Skåve, 350 m S om huvudbyggnaden (10I0a 1620). Ohävdad, igenväxande åkerholme med asp och surkörbar. Enstaka ex finns ännu kvar.

Besökta lokaler i Ytterjärna utan ängsvårlök

16. Nibble, 800 m S till SSO om ladugården (10I9a 4733). En stor, flikig, ogödslad och vålvad naturbetesmark insprängd i barrskog.

17. Yttereneby, 300 m SV om ladugården (09I9a 4332). Torr, ogödslad och vålvad naturbetesmark.

18. Pilkrog, 250 m O om landsvägsbron (10I0a 2536). Vålgödslad, torr betad dunge med lärk, tall och ädla lövträd. Ymnigt med dvärgvårlök.

Besökta lokaler i Överjärna utan ängsvårlök

19. Övereneby, omedelbart SV om ladugården (10I0a 2718). Svagt hävdad naturbetesmark i sluttning ned mot åkermarken. Inga fynd av arten men väl av vårlök och dvärgvårlök. Kanske finns ängsvårlöken kvar i trädgården?

20. Skåve, 300 m V om huvudbyggnaden (10I0a 1918). Vålgödslad, tidvis betad åkerholme med gles barrskog. Inga fynd av vårlökar.

21. Skäve, 400 m N om ladugården, Välle backe (10I0a 2419). Tidvis betad, större bergig åkerholme med barrskog. Inga fynd av vårlökar.

22. Linga, omedelbart V om ladugården och huvudbyggnaden (10I0a 1214). Stora naturbetesmarker med fornlämningar på sandjord, tidigare fårbetade men numera ohävdade. Vårlök och dvärgvårlök finns, framför allt i kanten mot och inne i trädgården, vilken borde undersökas närmare.

23. Linga, 650 m SV om ladugården, omedelbart SV om Borgholm (10I0a 0710). Stor naturbetesmark i skogskanten kring en bäck och anlagd damm, numera ohävdad. Inga fynd av vårlökar.

24. Linga, 350 m NO om ladugården (10I0a 1328). Stor ohävdad stenig åkerholme med gles aspskog. Inga fynd av vårlökar.

En komplett kartläggning skulle naturligtvis omfatta även de stora gårdarna Brandalsund, Farsta och Bankesta. De har inte haft mjölkkor sedan 1960-talet och där finns följaktligen inga välhävdade naturbetesmarker kvar, men ängsvårlöken skulle mycket väl kunna finnas i någon av de stora gammaldags trädgårdarna kring huvudbyggnaderna.

Citerad litteratur:

- Almquist, E. & Asplund, E. 1937: Stockholmstraktens växter, 2. uppl. Botaniska Sällskapet i Stockholm.
- Andersson, G. m.fl. 1914: Stockholmstraktens växter, 1 uppl. Botaniska Sällskapet i Stockholm.
- Rydberg, H. & Wanntorp, H.-E. 2001: Sörmlands Flora. Botaniska Sällskapet i Stockholm.